

1992-ci ilin məlumatına görə Şuşanın ərazisi 289 kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 24165 nəfər olmuşdur. Şuşa şəhəri Bakıdan 410 kilometr qərbdə yerləşir. Şuşa Qarabağ silsiləsində 1400 metr yüksəklikdə yerləşir və kurort şəhəridir. Şuşanın yaranma tarixi və etimologiyası barədə müxtəlif mülahizələr vardır. Elmi ədəbiyyatda Şuşanın yaranma tarixi XVIII 50-ci illərində Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşirə bağlı olsa da, son tədqiqatlar Şuşanın lap qədimlərdən mövcud olduğunu göstərir. Pənahəli xan hakimiyyəti dövründə (1748-1763) Şuşanın ətrafına müdafiə divarları çəkdirmiş və abadlaşdırmışdır. Qara-

1751, 1795, 1797-ci illərdə Şuşa şəhəri qonşu İranda hücumuna məruz qalsa da təvəüzkarlar şəhər əhalisinin ciddi müqaviməti ilə rəstləşmişdir. XX yüzilliyin əvvəllərində ruslar Azərbaycanın hücumu 1805-ci ildə Kürəqay müqaviləsi ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə Qarabağ xanlıqı və mərkəzi Şuşa şəhəri Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanı ələ keçirmək uğrunda başlanan Rus-İran müharibəsi 1813-cü ildə Gülüstan müqaviləsi ilə nəticələndi. Şuşa Qarabağ xanlığının tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlıqı ləğv olundu. Şuşa şəhəri yeni yaradılmış hərbi dairənin mərkəzinə çevrildi. Şuşa şəhəri hərbi komendant tərəfindən idarə edilirdi.

1826-cı ildə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda Rusiya ilə İran dövlətləri yenidən müharibəyə başladılar. 1826-cı ildə Abbas Mürzənin qoşunları kəskin müqavimətə rastlaşdı və geri çəkildi. 1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə Azərbaycan torpaqlarının İran və Rusiya arasında bölüşdürülməsi başa çatdı. İndiki Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya dövlətinin müstəmləkəsinə çevrildi. Cənubi Azərbaycan isə İrana verildi. Bu vaxt Şuşa şəhəri də, Şimali Azərbaycanın tərkibində Rusiya himayəsinə qəbul etməyə məcbur oldu.

Çar hökumətinin 1840-cu il 10 aprel tarixi inqizibatı islahatına əsasən Xəzər vilayəti tərkibində Şuşa qəzası yaradıldı (1 yanvar 1841-ci il). Qəzanın mərkəzi Şuşa şəhəri idi. 1846-cı il Çar hökumətinin qərarı ilə Şuşa qəzası Bakı quberniyasına, 1867-ci ildə isə Gəncə quberniyasına daxil olmuşdu. Bu vaxt Şuşa qəzası Mehri, Kəbirli, Zəngəzur, Cavanşir, Çələbürd, Vərənd məntəqələrinə

kəndi rayonuna verilib. 1965-ci ildən yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Məkirli niyyət sahibləri olan ermənilər Şuşa rayonunu 1978-ci ildə Əsgoran rayonuna vermişlər. Lakin şuşalılar bu qərəza öz etirazlarını bildirmiş və ona görə Dəğliq Qarabağ rəhbərliyi Şuşanı yenidən müstəqil rayon kimi tanımışdır. Şuşa rayonunda 1 şəhər, 30 kənd və başqa yaşayış məntəqələri var. Kiçik Qafqaz dağlarının şərqi hissəsində, şimal eninin 390 211 dərəcəsi ilə 400 241 dərəcəsi və Qrinvichdən şərqi uzunluğunun 460 181 dərəcəsi ilə 47 211 dərəcəsi aralığında yerləşən Şuşa şəhəri Bakıdan 410 kilometr qərbdə yerləşir. Şuşanın əhalisi, 1988-ci il məlumatına görə, 19 min nəfərdir. Şuşanın hər bir kvadrat kilometr sahəsinə orta hesabla 63,3 nəfər əhali düşür. Bu ümumi Vilayət göstəricisindən təqribən 2 dəfə çoxdur (Dəğliq Qarabağda hər kvadrata 34,5 nəfər). Şuşa rayonunun ən böyük yaşayış məntəqələri Şuşa şəhəri, Malibeyli və Daşaltı kəndləridir. Aparılan tədqiqatlarla əsasən, onu da qeyd edək ki, son 50 il ərzində Şuşa əhalisi burada yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası hesabına xeyli azalmışdır. «Kafqazskiy kalendar»da göstərilir ki, 1917-ci ildə Şuşada 43 mindən çox əhali yaşayırdı, hansı ki, Yuxarıda göstərdiyimiz kimi 1988-ci ildə bu rəqəm 19 minə enmişdir. Şuşanın şimal, şimal-şərqi və şimal-qərbi qayalı dağlarla əhatə olunubdur. Şəhərin cənub-şərqi tərəfi isə dəriniyi 500 metr, eni 250 metr olan sıldırım qayalı dərində isə sərhdələndirilib. Şuşanın cənub tərəfinə Kirs dağı yerləşmişdir ki, bu dağdan baxanda şəhər «mis qazan»ını xatırladır. Nəhəng sıldırım qayalarla əhatə olunmuş Şuşa alınmaz qala idi. Hələ vaxtilə Azərbaycanın görkəmli ya-

sı ilə bağlıdır. Həttə bözi mənəblərdə Qarabağ sözünün mənasını «qara meşəlik» kimi təqdim edilməsi, burada meşənin sıx olması və yayın ortasında bəzi yerdə günəş düşməməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Enerjinin olmaması isə Şuşa meşələrində epitetlərin və himişəyəşil meşəli ortuynün zəifliyinə səbəb olmuşdur. Alçaq dağlıq və dağətəyi sahilərdə meşələr qırılmışdır. Həmin kəsilmiş meşələrin yerində kserofit kolluqlar yaranmışdır. Subalpin çəmənliklər on yaxşı otlaqlar və biçənəklərdir. Eyni zamanda həmin çəmənliklərdə tək-tək ağaclar da bitir. Təbiətictimizin təkrar olunmaz sərvəti olan meşələrimizi heç bir varlıqla müqayisə etmək olmaz. Çünki meşələr həm heyvanların yaşayış məskəni, həm günəş enerjinin, istiliyin, rütubətin bərabər nizamlayıcısı olmaqla yanaşı, həm də insan həyatı üçün zəruri olan hava təbəqəsini oksigenlə təmin edir. Şuşa meşələri özünün ağac və kol bitki növ-ləri ilə zəngindir. Lakin, təəssüflə qeyd etməliyə ki, Azərbaycanın 200 min hektardan artıq meşə sahələri, o cümlədən, 50 kvadrat kilometrlik Şuşa meşələri işğal altında qalmışdır. Mebel və parket üçün əvəzi olmayan meşələrimiz vəhşicəsinə doğranaq İrana və başqa xarici ölkələrə satılır. Ən başlıcası isə meşə örtüyünün həyatımız üçün oksigen təminatçısı olduğunu unutmamalıyıq. Biz bu gün həmin möhv edilməkdə olan meşə sahələrini qorunmalıyıq. Bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmalıyıq. Əks halda hava çətinməməzlərinə görə gələcək nəsli bizi bağışlamaz. Azərbaycan meşələrini, Qarabağ və Şuşa meşələrini qorumaq üçün bütün imkanlardan maksimum istifadə etmək bu gün ən başlıca vəzifəyə çevrilmişdir.

Nazim MƏMMƏDOV, Azərbaycan MEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.e.d.
Mamedov-n@yahoo.com

ŞUŞANIN QISA TARİXİ-COĞRAFI İCMALI

Şuşa — dünyaya böyük maddi və mənəvi mədəniyyət bəxş etmiş, Qarabağın bol sərvətə, mülayim iqlimə, zəngin bitki və heyvanlar aləminə malik tacıdır.

bağ xanlığının mərkəzi olan Şuşa şəhəri bir müddət Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlandırılıb. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, Şuşa başqa adlarla - «Şuşakənd», «Qala», «Şehri şiş» kimi də adlandırılıb. Şuşanın iqlimi, təbiəti, yeraltı və yerüstü sərvətləri ərazinin iqtisadi, siyasi və mədəni səhətdən inkişafına təkan vermişdir. Şuşada sənətkarlığın domirçilik, boyaqçılıq, miskərlik, dərzilik, papaqçılıq, bəzəməçilik, şorbəniç, kürkçülük, dabbaqlıq, sərtaçlıq, zərgərlik və sair sahələrin inkişaf etmişdir. XIX əsrdə Qarabağ xalçalarının istehsal və satış mərkəzi Şuşa olmuşdur. Burada dünya şöhrəti qazanmış «Malibeyli», «Ləmpə», «Bağçada güllər», «Butud», «Saxsada güllər», «Nəlbəkişül», «Güllü yaylıq», «Muncuq», «Zəriməxmər» və sair xalçalar toxxunurdu.

XIX əsrin ortalarında Şuşada 84 başmaqqı, 112 dəmirçi, 104 dəş ustadı, 84 papaqçı və sair işləyirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, bu sənətkarlar şəhərin müəyyən bir hissəsində toplaşmış və ona görə də şəhərin həmin hissəsi onları adı ilə (papaqçı, dəmirçi, boyaqçı, başmaqqı) adlandırılmışdır. Şuşada daxili və xarici ticarət inkişaf etmişdir. Şuşanın Tebriz, Təhran, İstanbül, İsfahan, Moskva və başqa şəhərlərə ticarət əlaqələri var idi.

İbrahim Xəlil xanın dövründə (1763-1806) Şuşa şəhəri xeyli abadlaşdırılmışdır. 1783-1784-cü illərdə İbrahim Xəlil xan Şuşanın ətrafına daha möhkəm qala divarı çəkdirmişdir.

bölünürdü. Çar hökumətinin 1867-ci il dekabr fərmanına əsasən Zəngəzur və Cavanşir Şuşa qəzasından ayrılıb müstəqil qəzalara çevrildi. Şuşa qəzası - qəza rəisi, onun müavini, xəzinədar, məntəqə iclasçıları və şəhər polisi tərəfindən idarə olunurdu. Qəzanın məhkəməsi də var idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşa qəzasının sahəsi 4911 kvadrat kilometr, əhalisi 140740 nəfər olmuşdur (1897-ci il məlumatı). Şuşada ökinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, üzümçülük, bağıçlıq təsərrüfatın inkişaf etmiş sahələri idi. Xalça, mahud, ip və sair toxuculuq sahələri xüsusi olaraq inkişaf etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Şuşa qədim yaşayış məskənidir. Ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Şuşada daş dövrünə aid mənəblər aşkar edilmişdir. Şuşanın yaxınlığında, Zarışlı (Daşaltı) çayının dərəsində, dəniz səviyyəsinə yüksəklikdə yerləşən Şuşa mağarasının uzunluğu 120 metr, eni 20 metrdir. Şuşa mağarasının ərzində orta əsrlərə aid daşdan qalın istehkamlar, qala və divar binaların qalıqları var. Arxeoloji axtarışlar zamanı mağarada Paleolit dövrünə aid 2 ədəd kobud çapaqcaq, Mezolitə aid mikrolit bıçaqlar aşkar edilmişdir. Eyni zamanda buradan qarışıq torpaqlardan e.s. V-IV minilliklərə aid Enolitgil qab mənəmləri, Tunc, dəmir və orta əsrlərə aid saxsı mənəmlər qırıqları tapılmış və bunlarla da təsdiq olunmuşdur ki, Şuşa qədim yaşayış məskənidir.

1930-cu ildə Şuşa rayonu yaradılıb. 1963-cü ildə rayon ləğv edilərək Xan-

zıçısı Cəlil Məmmədquluzadə Şuşa haqqında belə yazırdı: «Axsamlar Şuşa şəhəri məqrüb tərəfdən behiştə xatırladı. Şvetsariyanı görənlər isə Şuşanı Şvetsariyaya oxşadırlar. «Çin yaşıqları» ilə Şuşanın «Xan sarayı» arasında oxşarlıq vardır. Mən isə cürət edib deyirdim ki, Şuşanın axşam çığı məqrüb tərəfdən səhəriği o qədərdir ki, bura insana ürək sadığı verir, dünyanın əz-az yerlərində bu cür səadət ələ düşə bilər. Şuşanın ən yüksək zirvəsi Böyük Kirs dağıdır ki, onun hündürlüyü 2725 metrdir. Həmçinin Keçəldəğ aşırımı da Şuşa ərazisindədir. Şuşanın dəniz səviyyəsinə orta hesabla hündürlüyü 1358 metrdir. Öz başlanğıcını Qarabağ sıra dağlarından alan və ümumi uzunluğu 111 kilometrə çatan Qarqar çayı Şuşa ərazisindən keçir. Burada, eyni zamanda Daşaltı və Xəlfiyə çayları da vardır ki, bu çaylar dəniz dərələrdən axır.

Şuşanın əsas torpaqları Qarabağ sıra dağlarının meşələrlə örtülü şərqi qollarındadır. Torpaqlar çimli dağ-cəmənlər, qonur dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə tiplidir. Ərazinin 58 kvadrat kilometrini (20 faizini) meşələr əhatə etmişdir. Meşədə, əsasən, fıstıq, bəzi yerlərdə palıd, cökə, volos, qoz, armud, alça, zoğal və sair bitir. Yüksək dağlıq sahələrdə subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdü. Şuşa meşələrinin Quba və Lənkəran meşələrindən fərqi ondadır ki, Şuşa meşələrində himişəyəşil meşəaltı örtüyü yoxdur. Bu isə Şuşa meşəsinin sıx olma-

Şuşanın coğrafi şəraitinin müxtəlifliyi və iqtisadi şəraitinin xüsusiyyətləri ərazinin heyvanlar aləminin də zənginliyinə səbəb olmuşdur. Buradakı meşələrdə cüyür, vaşaq, meşə pişiyi, tülkü, bəzə doşan yaşayır. Şuşa meşələrində ayıya və nəslə kəsilməkdə olan qabana, İran sincabına da rast gəlinir. Meşə - stepla həmsərhəd olan yerlərdə ökinlər üçün qorxulu olan çöl şıcaqları yaşayır. Bütün bunlarla yanaşı, Şuşa meşələrində sülüyün və meşə sülüyününə təsadüf edilir. Çılpaq və pulcuqlu sürünənlərdən - qayalıqlarda yaşayan körtənkələ, koramal, uzun qıclı Qafqaz qurbağası və başqaları burada yaşayır. Şuşa meşələrində yaşayan quşlar adətən yaşıl və olvan ağac-dönlərdən. köklük, gəyörçün, şərçə və başqa xırda quşlardan ibarətdir. Şuşa meşələrində yaşayan adlarını çəkdirmiş və çəkəndiyimiz heyvanların kökləri, məlum hədisə ilə bağlı kəsilmişdir. Aydın məsələdir ki, Şuşa meşələrində yaşayan quşlar adətən yaşıl və olvan ağac-dönlərdən. köklük, gəyörçün, şərçə və başqa xırda quşlardan ibarətdir. Şuşa meşələrində yaşayan adlarını çəkdirmiş və çəkəndiyimiz heyvanların kökləri, məlum hədisə ilə bağlı kəsilmişdir. Aydın məsələdir ki, Şuşa meşələrində yaşayan quşlar adətən yaşıl və olvan ağac-dönlərdən. köklük, gəyörçün, şərçə və başqa xırda quşlardan ibarətdir. Şuşa meşələrində yaşayan adlarını çəkdirmiş və çəkəndiyimiz heyvanların kökləri, məlum hədisə ilə bağlı kəsilmişdir.

(Davamı var)